

DİSKURS JANRLARI VƏ MƏTN NÖVLƏRİ ARASINDA QARŞILIQLI ƏLAQƏ

Pərvanə Mövsümova

Azərbaycan Universiteti, Bakı, Azərbaycan
e-mail: parvana.movsumova@au.edu.az

Xülasə. Məqalədə diskurs janrlarının mətn daxili istifadəsi araşdırılıb və müxtəlif mətn növlərində onların istifadə qaydaları tədqiq edilib. Verilmiş mətn nümunələrində bir deyil, bir neçə janrın qarşılıqlı istifadəsi göstərilib. Müxtəlif janrların geniş spektrli yazılı diskursda əlaqəli istifadəsi imkanları göstərilmişdir.

Açar sözlər: Diskurs, janr, təsvir, təhkiyə, informativ, ekspozitar.

INTERRELATION BETWEEN DISCOURSE GENRES AND TEXT TYPES

Parvana Movsumova

Azerbaijan University, Baku, Azerbaijan

Abstract. In the article, the use of discourse genres within the text was investigated and the rules of their use in different text types were studied. In the given text samples, not one, but several genres are used interchangeably. Possibilities of related use of various genres in a wide range of written discourse are shown.

Keywords: Discourse, modes, description, narration, argumentative, exposition.

ВЗАИМОСВЯЗЬ МЕЖДУ ЖАНРАМИ ДИСКУРСА И ТИПАМИ ТЕКСТА

Парвана Мовсумова

Университет Азербайджан, Баку, Азербайджан

Резюме. В статье исследовано использование дискурсивных жанров внутри текста и изучены правила их использования в разных типах текстов. В приведенных текстовых образцах взаимозаменяемо используется не один, а несколько жанров. Показаны возможности использования различных жанров в широком диапазоне письменного дискурса.

Ключевые слова: Дискурс, жанры, описание, повествование, аргументация, экспозиция.

1. Giriş

Hər hansı bir dildə fikirləri yazıyla ifadə etmək əslində çətin prosesdir. Bu iş xarici dildə edildikdə isə daha da mürəkkəb bir hal alır. Bu zaman cümlə quruluşu, qrammatik ahəngdarlıq, söz ehtiyatının zənginliyi, sintaktik birləşmələr çox önəmli rol oynayır. Eyni zamanda hədəf və məxəz dillərindəki fərqlər də diqqət önündə tutulur. Mətnin yazılma üslubu, onun tonu və müraciət forması belə düşünülərək mətnin əhatəliyi üçün əsas götürülür. Bəzən çox mükəmməl bir iş ortaya çıxsa da, yenə də bəzi fikirlər tam ifadə edilə bilmir. Bu vəziyyətdə yazıçının çatdırmaq istədiyi mətnin sosio-lingvistik yanaşmasına, fərdi-psixoloji təbiətinə və yazılma janrına da diqqət yetirilməlidir. Bundan belə nəticəyə gəlirik ki, mətn sadəcə ifadə forması deyil eyni zamanda diskurs tipidir və hər mətnin janrına görə fərqlənir. Foucault-ın diskursa verdiyi tərif bu fikri daha da aydın izah edir. “Diskurs sistemli halda mövzuları və danışıldıqları aləmləri təcrübə edən fikirlərdən, yanaşmalardan, fəaliyyət istiqamətlərindən, və inanclardan ibarət düşüncədir” [2, s.132].

Diskurs janrları və ya mətn növləri əsasən dörd növə ayrılır, bunlara da description - təsviri, narration - təhkiyəli, argument - informativ və exposition- ekspozitar mətlər aid edilir.

Əksər hallarda yazıda və ya nitqdə diskursun bir janrından istifadə edilir. Bəzi hallarda isə mətni tam çatdırmaq üçün bir neçə janrdan eyni vaxtda da istifadə etmək olar. Əksər hallarda bu qarşıya qoyulan fikrin məqsədli halda oxucuya və dinləyiciyə çatdırılması üçün daha effektiv şəkildə ifadə edilməsindən asılıdır.

2. Diskurs janrlarının müxtəlif tipli mətnlərdə əks olunması

Description mode – Təsviri janr

Təsviri janrın əsas məqsədi şəkli sözlərin vasitəsilə təsvir etmək və əşyaların, obrazların necəliyini təənnüm etməkdir. Bu janrda daha çox məkan ardıcılığı (yuxarıdan aşağıya, soldan sağa və s.) önəm daşıyır. Əsas diqqət isə hadisələrin mahiyyət ardıcılığını izləməkdir. Bu janr zamanı daha çox hissələrin təsviri ilə əlaqələndirilir. Təsviri janrda oxucuya şərh edilən mətnin beyində təsvirinin yaradılması ön plana çıxarılır. Bunun üçün hadisə və obrazları daha dolğun ifadə etmək üçün insanın beş duyğusuna müraciət edilərək unudulmaz və əlaqəli təsvir yaradılır. Bəzən oxucuya verilən təsvir onu həmin yerə və həmin insanların əhatəsinə daşısa da, bəzən xüsusi duyğuların yüklənməsi nəticəsində oxucunun o hala sürüklənməsinə şərait yaradar. Bu zaman istifadə olunan isim və sifətlər oxucuya və ya dinləyiciyə sanki toxunulması mümkün olmayan əşyaları canlandırmağa kömək etsə də, təşbeh və metaforların istifadəsi yaşanacaq duyğuları ötürə bilər [7, s.276]. Bədii əsər, roman və esselərdə bu janrdan çox geniş istifadə edilir.

It was a bright cold day in April, and the clocks were striking thirteen. Winston Smith, his chin nuzzled into his breast in an effort to escape the vile wind, slipped quickly through the glass doors of Victory Mansions, though not quickly enough to prevent a swirl of gritty dust from entering along with him.

1984 by George Orwell

Soyuq, günəşli aprel günü idi. Saat on üçü vurdu. Sərt küləkdən qorunmaq üçün çənəsini sinəsinə sıxıb addımlayan Uinston Smit özünü "Qələbə" yaşayış binasının şüşə qapısından tələsik içəri saldı. Amma nə qədər cəld tərənəməyə çalışsa da, külək qum qarışıq tozu arxasınca vestibülə doldurdu

İngilis dilindən tərcümə edən Vilayət Quliyev

Narration mode – Təhkiyəli janr

Təhkiyəli janr əsasən hekayəni, folkloru nəql etmək vasitəsilə edilən ünsiyyət vasitəsidir. Bu janrda xronologiya və mahiyyət sırasına yer verilir. Əsas məqsəd oxuyucunun və dinləyicinin müvafiq mövzuda məzmunu anlaması üçün hekayə danışmaqdır. Təhkiyəli janr əsər, tamaşa, novel, xalq rəvayəti və ya əsatir formasında ola bilər. Xüsusilə bir xarakter və ya obraz tərəfindən yanaşılır, daha izahlı və detallı bəhs edilir. Bu cür nəql etməklə daha çox oxuyucunun təcrübə və emosiyalarını özündə əks etdirən bəşəri mövzulara toxunulur və bununla da hekayədə təsvir olunan hadisələr insan təsəvvüründəki hallarla uyğunlaşır.

Təhkiyəli janrda olan mətnlər həm real (əslində baş verən), həm də təxəyyülü (uydurma) ola bilər. Amma əksər hallarda mətni hekayə adlandırırıqsa deməli uydurmadır. Buna bir çox bədii əsər nümunələrini misal gətirmək olar. Əks halda bioqrafiya, avtobioqrafiya, məruzə kimi adlandırırıq.

I had seen little of Holmes lately. My marriage had drifted us away from each other. My own complete happiness, and the home-centred interests which rise up around the man who first finds himself master of his own establishment, were sufficient to absorb all my attention, while Holmes, who loathed every form of society with his whole Bohemian soul, remained in our lodgings in Baker Street, buried among his old books, and alternating from week to week between cocaine and ambition, the drowsiness of the drug, and the fierce energy of his own keen nature.

Sherlock Holmes by Arthur Conan Doyle

Son vaxtlar Holmsu çox az görürdüm. Evli olduğum üçün bir müddət idi ki, görüşmürdük. Mən öz torpaqlarının sahibi olmanın gözəlliyini kəşf etmiş bir insan olaraq, evimlə məşğul olub tamamilən xoşbəxtliyi əldə etdiyim halda bohem ruhuyla sosial fəaliyyətin bütün növlərinə nifrət edən Holms 6 isə özünü qədim kitablara həsr etmiş, həftələr keçdikcə kokain və ehtiyacları arasında vurnuxarkən, dərmanın yaratdığı süstlük və güclü təbiətin vəhşi enerjisi arasındakı savaşa, dəyişən ruh halları ilə Beyker küçəsindəki evimizdə qalmışdı.

Türkcədən dilimizə uyğunlaşdıran: Cəlil Cavanşir

Bəzi hallarda isə mətn hər ikisini özündə birləşdirəndən tarixi hekayə və tarixi bədii əsər adlanır ki, buna nümunə kimi “Küləklə sovrulanlar” əsərini misal gətirə bilərik. Əsərdə tarixi hadisə cərəyan edərkən, təxəyyülü və ya real obrazların uydurma həyatları əks etdirilir.

Argument mode – İnformativ janr

Diskursun bu janrı düzgün məntiqə, sağlam düşüncəyə əsaslanaraq oxucusunu ruhlandırır. Əsasən bu janrda mətnin şərhçisi oxucu və dinləyicisinə fikrini doğruluğunu məntiqi açıqlama və təhrif olunmamış düşüncə vasitəsilə çatdırır. İnformativ diskurs janrın istifadə sahələri akademik mühazirələrdən siyasi çıxışlara, essələrdən nəsr nümunələrinə kimi müxtəlif mətnlərdə istifadə edilə bilər. Adətən bu janrda yazılan mətnlər yazıçının inam və düşüncələrini əks etdirən aydın və səlis tezis ifadəsi ilə başlayır. Daha sonra fikri ifadə edən sübutlar və nümunələr göstərilir. Əgər oxucu dəlilləri doğru qəbul edirsə deməli tezislə razılaşır.

İnformativ janrı persuasion – inandırma variantı ilə uyğunlaşdırırlar var. Eyni fikri ifadə etməsələr də əksər hallarda bu iki üslub bəzən çəşnəlik yarada bilər. Burada əsas fərq məqsədin qoyulmasındadır. İnformativ janrda irəli sürülən iddiayla əlaqədar məntiqli dəlillər göstərilərək oxucunun inanmasına şərait yaradıldığı halda, inandırma növündə isə oxucunun

verilən fikiri qəbul etməsinə və razılaşmasına yönəldilib. Nümunə kimi uğurlu informativ janra siyasi namizədin çıxışıyla razılaşmağı, uğurlu inandırma üslubuna isə həmin namizədə səs verməyi göstərə bilərik.

Argument- İformativ	Persuaion - İnandırma
<i>Medical research involving animals has dramatically improved the health of human race. Without animal testing? The cure for polio would not exist and diabetics would suffer or die from their disease. Despite these benefits, some people believe that animals should not be used for testing medical techniques drugs.</i>	<i>Animals testing has benefited human health. People don't contact polio anymore because of a vaccine tested on animals. Advances in antibiotics, insulin, and other drugs have been made possible through research done on animals. Animals testing should continue to benefit medical research.</i>
Heyvanlar üzərində aparılan tibbi tədqiqatlar insan irqinin sağlamlığını əhəmiyyətli dərəcədə yaxşılaşdırdı. Heyvan üzərində test aparılmadan? Poliomielitə müalicəsi mövcud olmayacaq və diabet xəstələri xəstəlikdən əziyyət çəkəcək və öləcəklər. Bütün bu faydalara baxmayaraq, bəzi insanlar heyvanların tibbi dərmanları sınamaq üçün istifadə edilməsinin lazım olmadığına inanırlar.	Heyvanlar üzərində aparılan sınaqlar insan sağlamlığına fayda verib. Heyvanlar üzərində sınaqdan keçirilmiş peyvənd səbəbindən insanlar artıq poliomielitlə yoluxmurlar. Heyvanlar üzərində aparılan tədqiqatlar nəticəsində antibiotiklər, insulin və digər dərmanlar sahəsində irəliləyişlər mümkün olmuşdur. Heyvanlar üzərində aparılan sınaqlar tibbi tədqiqatlardan faydalanmaq üçün davam etməlidir.

Exposition mode – Ekspozitar janr

Ekspozitar janr özünəməxsus ritorik üslub olub diskursun dörd əsas janrından biridir. Bu janrdan daha çox məlumat vermək üçün istifadə edilir. “Ex-” prefiksi latın köklü yunan sözü olub “kənar, uzaqdan” mənasını verir, sözün kökü olan *ponere* sözü isə Latın mənşəli feil olub “yer etmək” deməkdir. Beləliklə, sözün ilkin mənası “yerləşdirmək” mənasını verərək, məlumatın anlaşılması üçün düzgün yerləşdirilməsi mənasındadır [9, s.21].

Bu janrın yazıda təhlil etmək, izahını vermək, səciyələndirmək, müqayisə etmək, səbəb və nəticə vermək, problem və həll kimi bir sıra alt qrupları var. Bu alt qruplar məqsədinə, struktur və təşkilinə görə səciyələndirilir. Beləki, təcrübəli yazıçı xüsusi məqsədi əks etdirən yazıda məqsədi bildirən alt qrupa aid olan struktur və qaydalar formasını gözləməklə oxucuya doğru fikiri ötürə bilər. Bu janrın əsas məqsədi oxucunu müzakirə mövzusunda xəbərdar etməkdir.

A student's life is often hectic. Moving from class to class, ingesting lots of information, a load of coursework and preparing for examinations is a lot to handle. The leisure time a student gets should be treasured and used wisely. Sadly, most students in today's society spend their free time indulging in activities that are harmful to their well-being such as ingesting alcohol and drugs. Precious leisure time can be used to decompress using meaningful but still relaxing activities. Leisure time should contribute to a student's physical, mental and spiritual wellbeing. These three areas will contribute to a more wholesome student.

Tələbə həyatı çox vaxt gərgin keçir. Sınıfdən sınıfa keçmək, çoxlu məlumat qəbul etmək, çoxlu kurs işləri və imtahanlara hazırlaşmaq kimi çox işin öhdəsindən gəlmək gərəkdir. Tələbənin asudə vaxtını dəyərləndirmək və ağıllı şəkildə istifadə etmək lazımdır. Təəssüf ki, bugünkü cəmiyyətin əksər tələbələri asudə vaxtlarını alkoqol və narkotik qəbul etmək kimi sağlamlıqlarına zərərli olan fəaliyyətlərə sərf etməklə keçirirlər. Qiymətli asudə vaxt mənalı, və rahatlaşdırıcı fəaliyyətlərin məcmuəsi kimi istifadə edilə bilər. Asudə vaxt tələbənin fiziki, əqli və mənəvi rifahına töhfə verməlidir. Bu üç sahə əhatəli bir tələbənin yetişməsinə kömək edəcəkdir.

3. Diskurs janrlarının qarşılıqlı əlaqəsini əks etdirən alt qruplar

Ekspozitar janrın aşağıda göstərilmiş alt qruplarına nəzər salaq.

- **Exemplification (Illustration) – Nümunə (İllustrasiya):** Nümunələndirmək eyni zamanda illustrasiya da adlandırılır, çünki bu üsulla yazıçı fikrini ifadə etmək və ya vurğulamaq üçün nümunələrdən istifadə edir. Daha çox bu üsuldan retorik üslubda istifadə edilir.
- **Cause/Effect (Cause/ Result) – Səbəb və Nəticə:** Bu üsul daha çox səbəbləri və onların nəticələrini göstərmək üçün istifadə edilir.
- **Comparison /Contrast (Contrast) – Müqayisə və Ziddiyyət:** İstənilən fikrin müqayisəsini edərkən onun zidd tərəfləri ilə qarşılaşılır. Bu üsul isə müqayisə edərkən oxşarlıq və ziddiyyətləri əks etdirmək üçün ən doğru vasitədir.
- **Definition (Extended Definition) – Tərif (İzahlı Tərif):** Tərif bir fikrin, məfhumun izahına əsaslanır, amma bu zaman sadəcə bir-iki cümləylə qənaətlənmək olmur. Bu zaman isə nümunə və illustrasiyalardan istifadə edildiyindən bu alt qrup daha çox izahlı tərif kimi işlədilir.
- **Division/ Classification – Bölmə /Təsnifat:** Bu alt qrup isə müqayisə və ziddə bənzəsə də, burada ikidən daha artıq məfhum müəyyən edilir.
- **Process (Process Analysis) – Proseses (Proseses Təhlili):** Bu üsul vasitəsilə bir işin hərəkət prosesini göstərilir. Bəzən bütün yazı bir işin necə icra edildiyinin izahlı təsvirini əhatə edə bilər. Amma yazının daha da izahlı olması üçün, hadisələrin niyə edilməsini və vacibliyini əks etdirən prosesin təhlilini gərəkdir.

- **Problem/Solution – Problem/ Həll:** Bu üsulun istifadəsi yazıda qarşıya qoyulan problemi və onun həll yolunu nümayiş etdirir.

Ayrı-ayrılıqda nəzərdən keçirilməsini tələb edən dörd yazı növü bunlardır: insanlar və ya əşyalarla əlaqəli *təsvir*; hərəkətlər və ya hadisələrlə bağlı *hekayə*; təhlilə ehtiyacı olan və ya izahat tələb edən hər bir şeydən bəhs edən *ekspozisiya*; anlaşmanı inandırmaq və ya iradəyə təsir etmək üçün istifadə edilə bilən hər hansı bir materialdan bəhs edən *arqument*. Təsvirin məqsədi yazıçıya görünən şəxsləri və ya əşyaları oxucunun ağına gətirməkdir. Hekayənin məqsədi hekayə danışmaqdır. Ekspozisiyada məqsəd əlimizdəki məsələni daha dəqiqləşdirməkdir. Arqumentin məqsədi fikir və hərəkətə və ya hər ikisinə təsir etməkdir. Nəzəriyyədə, bu cür kompozisiyalar fərqlidir, lakin praktikada onlardan iki və ya daha çoxu adətən birləşir. Təsvir asanlıqla hekayəyə, hekayə isə təsvirə çevrilir: müəyyən bir abzas forma baxımından təsviri, lakin məqsəd baxımından hekayə və ya formada hekayə, məqsəd baxımından isə təsviri ola bilər. Ekspozisiya bir növ təsvirlə çoxlu ümumi cəhətlərə malikdir; və hər cür təsvirə, hekayəyə və ya arqumentə xidmət edə bilər.

Nəzəriyyədə mətnlərin və yazı işlərinin janrlara belə bölünməsi və konkret çərçivəyə əsasən səciyyələndirilməsi praktik halda əslində bir sıra problemləri qarşımıza çıxarır. Yazarın bir işi ərsəyə gətirərkən mətn sayı və ya strukturuna görə limitlənməsi bir çox hallarda istənilən yazının ortaya çıxmamasına səbəb olur. Əksinə mətn janrlarına geniş bir spektrdən baxılsa, yazarkən xüsusi bir növdə sınılmayıb da diskursu əsas götürərək fikrin çatdırılması üçün janrların qarşılıqlı əlaqəli yanaşmasını əsas tutmaq gərəkir. Misal üçün təhkiyə etdiyimiz bir mövzunu təsviri janrda şərh edə, ekspozitar janrda əlaqələndirə və informativ janrda əsaslandırma bilərik.

Janrlar	Məqsəd	Yazı nümunələr	Linqvistik xüsusiyyətlər
Təsviri janr	Sözlərlə fikri və ya obrazı tərənnüm etmək, hadisələri xəyaldə canlandırmaq üçün şərait yaratmaq	Bədii əsərlər, romanlar və esselər	Məkan ardıcılığı, mahiyyət ardıcılığı, təşbeh və metaforlardan istifadə
Təhkiyəli janr	Oxucunu əyləndirmək, hekayəni hadisələrə ardıcılığı ilə nəql edərək sonlandırmaq	Lətifələr, hekayələr, əsərlər, bədii mətnlər	Feillər, zaman sözləri, bağlayıcılar, zaman və tərz zərfləri
İnformativ janr	Müzakirə üçün mövzu seçmək, bəzən sadəcə məlumat vermək, bəzən isə bir sıra fikirlərə əsaslanaraq oxucunu hansısa fikrə inandırmaq	Esselər, reklamlar, xəbərlər, nəşriyyat işləri, məqalələr,	Rəsmi dil və terminlər, məntiqi ardıcılıq, modal feillər, müqayisə və nümunə bildiən ifadələr
Ekspozitar janr	Xüsusi məqsədi (problem\həll, təsir\nəticə, müqayisə\fərq kimi) oxucuya çatdırmaq	Qəzet məqalələri, bəlgəsəllər, istifadə vəərəqləri	Qeyri müəyyin əvəzliliklər, sxemlər, diaqramlar, bağlayıcı sözlər

Nəticə. Buradan bir daha belə nəticəyə gəlmək olur ki, diskursun janrını təyin etmək yazının üslubunu, məqsədini və tərzini daha aydın anlamağa imkan yaradır. İnsan mimikaları, jestləri, səs tonu olmadan da fikir qarşı tərəfə tam və dolğun ötürülə bilər. Bu zaman yazıda əks olunan ideya doğru ton, stil, və janra əsaslanaraq əks etdirilir. Baxmayaraq ki, bir yazıda

janrın tək bir sabit formasına rast gələ bilmirik, amma janrların qarşılıqlı istifadəsi mövzunun məqsədinin oxucuya doğru çatdırılmasına şərait yaradır.

Ədəbiyyat

1. Hardison, Karen P.L. (2011), Text And Discourse. Enotes.com, Enotes.com, 6 Aug.
2. Johnstone B., (2008), Discourse Analysis. Blackwell Publishing Ltd Australia, second edition.
3. Schiffrin D., Tannen D., Hamilton H.E. The Handbook of Discourse Analysis. Blackwell Handbooks in Linguistics.
4. Thornbury S., (2005), Beyond the sentence – Introducing discourse analysis. Macmillian edition.
5. Mammadov A. (2017), Studies in Text and Discourse. Newcastle-upon-Tyne: Cambridge Scholars Publishing.
6. Yule G., (2006), The study of language. Third edition, Cambridge: Cambridge University Press.
7. Fludernik, M. (2000) Genres, Text Types, or Discourse Modes? Narrative Modalities and Generic Categorization. *Style* 34(2), pp.274-292.
8. Foley, J.A. (2012). Teaching to write right: looking at the “process”. *EAU Heritage Journal*, Eastern Asia University, Vol 6.1, pp. 1-18.
9. Trosborg, A. (1997). Text typology: register, genre, text type. *Text Typology and Translation*. Amsterdam: John Benjamin’s Publishing Company, pp. 3-23.